CZU: 821.163.2-311.6.09 https://doi.org/10.59295/drgl2025.29

OMUL ÎNTRE PARADIS ȘI INFERN : REFLECȚII DESPRE ROMANELE ISTORICE ALE LUI EMILIAN STANEV

MAN BETWEEN PARADISE AND INFERNO: REFLECTIONS ON THE HISTORICAL NOVELS OF EMILIAN STANEV

Emilia TARABURCA

doctor în filologie, conferențiar universitar
Universitatea de Stat din Moldova, Chișinău, RM
***ORCID*:** https://orcid.org/0000-0003-1555-1545

Abstract: ***The article discusses Emilian Stanev historical novels, focusing on the complex nature of characters, of Bulgarian man from the past centuries, from the period of social and political cataclysms, who represents the agitated man, desirous for knowledge, being in a permanent search, tormented by doubts, lost between purity and sin, between faith and its denial, divided between pagan and Christian aspirations, the being who discovers in himself both the presence of Light and that of Darkness, who from his own experience comes to understand that the existence unity is built from the contrasts dialectics, when good and evil lose the boundaries delimiting them. He is the man crucified between God and Satan, who passes through the knowledge purgatory, realizing that one who has found Paradise also inherits Hell. The same paradigm also includes reflections/questions on nature of art (in this case, of painting) as a source of knowledge (beneficial, purifying or/and corruptible, tempting; free or serving religion and politics) of world and man.***

Keywords: *history of Bulgaria, knowledge, faith, art, Paradise and Hell, God and Satan, dialectics.*

Introducere

Emilian Stanev, scriitor bulgar din secolul al XX-lea, a investigat labirintul psihologiei imane în perioadele marilor schimbări, tinzând spre dialogul polisemantic care răstoarnă tiparele gândirii, care, în viziunea sa, își trage rădăcinile din polimorfismul spiritualității poporului bulgar. Un rol special în creația sa îi revine tematicii istorice prin care autorul încearcă să pătrundă în cele mai întunecate subterane ale psihologiei bulgarului din secolele trecute, ale omului aflat între Paradis și Infern, răstignit între Dumnezeu și Satan. În acest context se evidențiază următoarele romane din ultima sa perioadă de creație: *Legenda prințului pre-slav Sibil*, *Tihik și Nazarie* și *Antihristul*, prin care, investigând labirintul psihologiei umane în perioadele marilor cataclisme sociale și politice, autorul încearcă o anatomie a etnogenezei spiritului bulgar. Astfel, în primele două acțiunea este localizată la începutul secolului al XIII-lea, în perioada de domnie a țarului Boril care a uzurpat puterea moștenitorilor legali și a cărui dominație se caracterizează prin persecutarea bogomililor. Sinodul bisericesc din anul 1211, care a anatemizat această religie ca pe o erezie periculoasă, a executat liderii ei și a pedepsit în cel mai crunt mod

zeci de adepți, este un eveniment istoric, inclus în canavaua ambelor romane. În *Antihristul* scriitorul urmărește destinul Bulgariei în a II-a jumătate a secolului al XIV-lea, de asemenea – perioadă decisivă în istoria țării, atunci când aceasta cade sub jugul otoman, unul din personajele romanului fiind chiar Patriarhul Eftimie de Târnovo (1375 – 1393), ultimul conducător al Bisericii Ortodoxe Bulgare din perioada medievală.

Emilian Stanev menționa că prin intermediul romanelor sale și-a propus să urmărească izvoarele sensibilității poporului bulgar, acel enorm potențial care a fost reprimat de conjunctura istorică nefavorabilă – robia de mai multe secole, specificând că, chiar dacă sunt încadrate în contextul istoric al Bulgariei, spectrul de probleme ce-l preocupă este mai larg, rezonând spre concluzii general-umane [2, p.572 – 573].

Omul în căutarea reperelor existențiale

Ca un fir roșu prin toate romanele trece sentimentul deziluziei, consecință a posibilităților ratate, a greșelilor - intenționate sau din necunoaștere – ce au marcat istoria țării și au dus spre pierderea multor valori naționale. Astfel, în viziunea lui Em. Stanev, transmisă prin trăirile personajului din *Legenda prințului pre-slav Sibil*, creștinarea Bulgariei în anul 865, atunci când cultura bizantină a început s-o domine pe cea păgână, foarte puternică ca viziune despre existență a poporului, a fost impusă teocratic, transformând religia în ideologie oficială, înrobind spiritul, până atunci, liber al bulgarului.

Lipsite de optimism sunt și reflecțiile personajului central din *Antihristul* despre condiția Bulgariei care a suportat nenumărate invazii străine și care, fiind inundată în sânge, se află în ruine. Consideră că urmărirea intereselor personale, lipsa verticalității morale, ruperea de la valorile arhetipale ale neamului au facilitat ocupația otomană, deoarece mulți, inclusiv nobilii, s-au resemnat sau chiar și-au vândut țara, preferând viața și bunurile materiale în schimbul dezicerii de identitate, de credința strămoșilor și de libertate. Iar acolo unde lipsește libertatea, dispare mândria și autoafirmarea, ca componente esențiale întru dăinuirea unui popor, consideră autorul.

Personajele lui Em. Stanev sunt măcinate de îndoieli în ce privește credința, reprezentând parcă tipul *homo duplex*, al omului rătăcit între lumină și întuneric, între păcat și ideal, între polul satanic și cel ceresc, produsul scindării interioare a ființei între patimi și puritate, a ființei care descoperă în sine atât prezența luminii, cât și pe cea a întunericului. Traiectul lor spiritual nu întotdeauna poate fi explicat prin argumente plauzibile, fiind determinat și de impulsuri de moment sau senzații imperceptibile ce nu se supun raționamentului deductiv. De aici și oscilațiile, concluziile neașteptate, chiar antagonice, pe care ajung să le împărtășească.

Astfel, Sibil, torturat de contradicții, dedublat între aspirații păgâne și creștine, proto-bulgare și bogomile, se simte rupt între credință și negare a acesteia, între creație și distrugere, fiind convins că credința în Dumnezeu nu este posibilă fără acceptarea existenței lui Satan, așa cum lumina nu există fără de întuneric, hotarele dintre divin și malefic fiind imperceptibile și dificil de descoperit. După cum menționează autorul, mintea lui rătăcea intre cer și pământ, căutând răspunsuri la întrebări atât la Dumnezeu, cât și la Satan. Sufletul lui Sibil periodic este posedat de către ambele forțe, uneori ajungând până la negarea lor și ideea de supremație a omului, în acest caz Dumnezeu și Satan fiind

receptați ca produs al imaginației care și-a inventat idoli pentru a explica necunoscutul, pentru a se elibera de responsabilități sau de sentimentul de culpă.

Un alt personaj din acest roman, liderul spiritual al comunei bogomililor, de asemenea torturat de păcatul îndoielii, în cartea pe care o scrie, gândită ca o nouă Evanghelie, ajunge la concluzia că omul este măsura acțiunilor sale, tălmaciul regulilor existenței, oferindu-i astfel autonomie și valoare. Afirmă că acela care trăiește doar prin sine și pentru sine, se îndreaptă spre moarte, acel, însă, care trăiește prin alții și pentru alții, merge spre veșnicie. Cu adevărat sfânt nu este cel inocent, ci acel care a cunoscut fascinația păcatului, dar a avut puterea să renunțe, inocența fără păcat fiind doar neștiință, unitatea existenței clădindu-se din dialectica contrastelor, asemenea gânduri depășind timpul său, perioada medievală. Din acest motiv, Tihik, după ce o citește, o arde, considerând-o foarte periculoasă.

La Stanev, Satanail este un fel de Mefistofel, forță a negației, cealaltă parte a adevărului, acea care permanent provoacă și ispitește prin plăcerile trupești și prin iluzia puterii. Probabil, ar fi din aceeași pleiadă cu Satan din *Paradisul pierdut* de J. Milton, îngerul căzut, care pentru orgoliul său fără de margini a fost pedepsit și aruncat în Infern, iar acolo, măcinat de dorința de a se răzbuna, decide să distrugă creația lui Dumnezeu, primii oameni, ademenindu-i prin ispita cunoașterii, fapt ce presupune nerespectarea poruncii divine, destabilizând astfel perfecțiunea inițială, ordinea și armonia Paradisului, și cauzând suferințe și nenorociri, care însă, în perspectivă, vor duce spre maturizarea ființei umane ce își va asuma greșelile și va deveni responsabilă de propriile alegeri și acțiuni.

În *Legenda prințului pre-slav Sibil*, cartea părintelui Silvestru într-adevăr poate fi considerată un fel de Nouă Scriptură, o Evanghelie gnostică în care este reflectat tot dramatismul căutărilor de repere existențiale, dialectica sufletului dornic să găsească răspunsuri la întrebări. Liderul spiritual al comunei bogomililor dă o interpretare proprie facerii lumii și apariției primilor oameni, păcatului inițial și căderii și ajunge la convingerea că nu există nici Dumnezeu, nici Satan, ci doar Forța Creației și Forța Negației, acestea fiind idei periculoase pentru omul care simte necesitatea să creadă în divinitate ca motiv și argument al existenței sale. Pierzând acest reper, se simte lăsat în voia sorții, abandonat sau, și mai rău, descoperind că este liber, inclusiv de responsabilități morale, cade în păcat, așa cum s-a întâmplat cu mulți dintre membrii comunei care au pornit pe drumul hoției și al violenței. Atunci când omul pierde credința în Dumnezeu și în viața veșnică, el singur începe să se creadă Dumnezeu, în realitate însă, fiind manipulat de către Satan. Din acest motiv, acel care citește și încearcă să tălmăcească această Nouă Evanghelie, Tihik, o vede ca extrem de periculoasă, considerând că atunci când omului i se dă libertatea absolută, i se oferă și libertatea de a crea valori și a alege între bine și rău, el însă nu este capabil să facă corect această alegere și cade în capcanele păcatului ce-i promite putere și bogăție. E convins că Dumnezeu e necesar ca autoritate prin care omul să poată fi îndrumat și, de ce nu, – pedepsit. Consideră că, chiar daca acesta a ajuns la concluzia ca viață veșnică nu există, nu trebuie s-o împărtășească cu ceilalți, negând astfel orice speranță și credința în judecata supremă. Descoperind un astfel de adevăr, omul abandonează necesitatea unei vieți virtuoase, crezând că, dacă există doar în prezent, atunci de ce să sufere lipsuri, nu ar fi mai bine să se bucure de plăcerile vieții și să ia de la ea, aici și acum, tot ce e mai bun?

Filosofia lui Tihik reprezintă un mod de gândire ce izvorăşte din necesităţile obiective ale omului. El este convins că şi dorinţa de a cunoaşte (”demonul gândirii”) de asemenea e un păcat. Cunoaşterea insuflă speranţă, idei noi şi periculoase care corup prin iluzia puterii şi a salvării în viaţa de aici. Omul însă trebuie sa fie smerit, să creadă, nu să raţionalizeze sau să judece, acestea fiind capcanele pe care i le pune Satanail pentru a-l prinde în mrejele sale. Tihik, fostul rob, ajuns să fie lider spiritual, asemenea multor lideri politici reali, consideră că scopul scuză mijloacele, că nu toate adevărurile pot fi recunoscute în public, că unele trebuie să fie ascunse pentru ”binele” comun, deoarece mulţimea nu ştie ce vrea, fiind, cu precădere, mânată de instincte şi necesităţi trupeşti. În acest caz, altcineva va hotărî pentru ea; acel care cârmuieşte, singur decide ce e bine pentru toţi ceilalţi. Tihik crede că, pentru a putea guverna, trebuie să transforme comunitatea într-o masă omogenă în care să lipsească personalitatea, în care omul să-şi piardă capacitatea de a judeca de sine stătător. Fostul sclav creează propria ”Evanghelie” în care ideea de divinitate rezultă din necesităţile vieţii reale. Consideră că, pentru a evita revoltele, toţi trebuie să fie egali: egal de smeriţi, egal de umili, egal de vinovaţi, egali în ignoranţă şi suferinţă. Doar astfel se vor evita invidia şi ispitele. În această ordine de idei, acceptă că una din modalităţile prin care omul poate fi condus e frica, ea fiind un obstacol în calea păcatului.

Cu toate acestea, Tihik nu este un personaj unidimensional şi static. Pe drumul căutărilor propriului adevăr se transformă şi el, dinamica convingerilor lui uneori oscilând între extreme, astfel, încât la finele vieţii să nu înţeleagă, de ce tot ce a făcut (cum consideră el) pentru binele celorlalţi, s-a transformat în rău. De fapt, este un personaj tragic. Astfel, dacă la început credea că va putea conduce, oferind stabilitate materială, pe parcurs ajunge să creadă că orice bunăstare ispiteşte şi corupe, că bogăţia caută putere, iar puterea alimentează egoismul şi nesupunerea. E rupt între ura şi dragostea pentru oameni. Cândva a fost convins că cunoaşte adevărul, în finalul romanului *Tihik şi Nazirie* îl regăsim punând la îndoială însăşi existenţa lui Dumnezeu.

Arta ca sursă de cunoaştere

Emilian Stanev consideră că printre modalităţile de a cuceri omul se află şi puterea de convingere a artei. Desigur, în varianta ideală, aceasta nu presupune implicaţii politice, însă parcursul istoriei nu o dată a demonstrat că ea poate fi transformată în instrument ideologic eficient de manipulare a maselor, de formare şi impunere a anumitor valori. Tihik vede misiunea artei anume în a se angaja în serviciul ideologiei. Pentru pictorul Nazarie însă ea este o posibilitatea de a se conecta la Natură, la Univers, în timpul creaţiei omul de artă având puterea de a atinge cele mai profunde coarde ale sensibilităţii umane, de a vedea dincolo de aparenţe.

Uneori, în singurătate, meditând printre picturile sale sau aflându-se în mijlocul naturii, Nazarie se simte parte organică a Universului, alcătuit din forme, culori şi sunete, dornic să absoarbă totul, să nu scape nici una din minunile lui. În asemenea clipe i se pare că în totul (cântecul păsărilor, urletul fiarelor, şoapta vântului ş.a.) simte prezenţa lui Dumnezeu, iar mintea lui intuitiv cuprinde întreaga Creaţie, sufletul contopindu-i-se cu cel al Universului, cu tot ce este viu, inclusiv cu Omul. Simte compasiune pentru toţi: chiar şi în spatele unui chip, desfigurat de vicii şi ură, descoperă licărul suferinţei

care imploră compasiune. În tablourile sale, îngerii, fecioara Maria, chiar Dumnezeu, în contradicție cu canonul bisericesc, capătă trăsăturile omului real, ale aceluia pe care îl întâlnești în fiecare zi. Într-o polemică cu Tihik, îi spune acestuia că simte arta ca pe o emanare a puterii divine, dăruite omului pentru a-l conduce spre înțelegerea adevărului. Este un punct de vedere pe care Tihik nu-l acceptă, fiind convins că omul trebuie să știe doar ce i se permite, considerând că prin demonstrarea frumosului arta corupe, bogăția culorilor ispitește: fiecare va dori să-și pună haine bogate, să impresioneze prin splendoare, iar aceasta, la rândul său, va semăna dorința de a se ridica deasupra semenilor.

De fapt, si pictorul Nazarie se include în pleiada personajelor chinuite de îndoieli, aflate în căutarea unor esențe. În această ordine de idei, a cincea parte a romanului începe cu un epigraf semnificativ, preluat din scrisoarea patriarhului Fotie, apărător al Ortodoxiei, către regele Boris, în care se spune că aceluia care contemplă frumosul, care îl caută neîncetat, îi este imposibil să evite pericolul pe care acesta îl generează.

Nazarie deseori se întreabă dacă arta, care reflectă nu doar lumina, ci și întunericul, reprezintă o sursă de cunoaștere binefăcătoare, dacă omul într-adevăr dorește să-și vadă esența propriului său suflet în care sălășluiesc atât Dumnezeu, cât si Satanail. Fermecând, arta conduce nu doar spre Ceruri, ci și spre Infern, ideea de frumusețe alimentând nu doar virtutea, ci și păcatul, nu doar adevărul, ci și minciuna, hotarele dintre acestea fiind imperceptibile. Acel ce-l descoperă pe Dumnezeu, implicit îl cunoaște și pe Satanail, ambii fiind pretutindeni, reincarnându-se reciproc. Devin oare oamenii mai buni, datorită artei, se întreabă Nazarie, și nu poate răspunde la această întrebare. Ajunge să creadă că aceștia nu suportă adevărul, în special, adevărul crud despre sine, chiar dacă intuitiv îl caută. Îndoielile lui au fost alimentate și mai mult după ce a citit Noua Scriptura a apostolului Silvestru, pentru care a pregătit ilustrațiile.

Observând și cunoscând oamenii, inclusiv păcatele lor, Nazarie se cunoaște mai bine pe sine. Chiar și atunci când simte că arta îl arde prin păcatul autocunoașterii, aceasta îi acordă putere. De asemenea, înțelege impactul, nu întotdeauna benefic, pe care arta îl poate exercita asupra omului de rând, acceptând că prin picturile sale a contribuit la distrugerea comunei, ispitind prin demonstrarea frumosului, trezind vise confuze, fermecând prin idealul libertății. Aceste reflecții îl duc spre înstrăinare și disperare, resuscitându-i dorința de a se sinucide. Din acest motiv, părăsește comuna, alegând viața de sihastru în mijlocul naturii. Are un vis profetic, în care parcă i se spune că dacă caută echilibru spiritual, să înceteze delimitarea luminii și a întunericului, binelui și a răului, urâtului și a frumosului, adevărul întotdeauna fiind fărâmițat în mai multe fragmente contradictorii pe care gândirea umană nu este capabilă să le cuprindă într-un tot întreg.

Pierde credința în artă, pierzând și credința în Dumnezeu: ”Dumnezeul meu a murit” [3, p. 402]. Trece printr-o etapă de înțelepciune amară, crede că anume acum, când binele și răul și-au pierdut hotarele ce le delimitează și lumea a căpătat unitate, a devenit el însuși, fiind și bun, și rău, îmbrățișând atât Paradisul, cât și Infernul. Conștientizarea acestui adevăr generează vanitatea care îl condamnă la singurătate.

Din categoria omului care trece prin purgatoriul cunoașterii este și Enio/Teofil – Antihristul din romanul cu același nume. Este scris, asemenea romanului *Numele trandafirului* de U. Eco [1], dar cu 10 ani mai devreme, sub forma unor memorii, tematica religioasă alternând cu cea istorică, acțiunea în ambele romane având loc în aceeași peri-

oadă, secolul al XIV-lea. De asemenea, ca şi la scriitorul italian, la cel bulgar alternează, complementându-se, două voci ale naratorului: acea care expune şi înţelege evenimentele în momentul când acestea se produc nemijlocit (în tinereţe) şi acea în momentul când îşi scrie istoria vieţii (la bătrâneţe), adică, peste o perioadă de timp, a omului împovărat de descoperirea adevărului, la o distanţă de ani, fapt ce presupune cunoaşterea lor în ansamblu, deci, a consecinţelor şi a finalităţilor, acest ”joc” de aluzii pe două planuri temporale acordând operei noi perspective semantice.

În linii generale, dar cu mai multe trimiteri la evenimente reale din istoria Bulgariei, Teofil e măcinat de aceleaşi dileme ca si Sibil, Nazarie şi Tihik, purtând în sine atât lumina lui Dumnezeu, cât şi abisul lui Satan. Din copilărie, când i s-a descoperit talentul de a-şi exprima gândurile, in special cele adresate lui Dumnezeu (prin rugăciuni), în versuri, i s-a spus că va fi sau un martir, sau un mare păcătos. Viaţa lui oscilând între extreme de la asceză până la plăceri, de la smerenie absolută până la vanitate şi omor, a fost o permanentă căutare a lui Dumnezeu. A pornit de la căutarea adevărului în religie şi biserică, la început înţelegând fericirea în raport cu acestea, s-a apropiat de isihie, mai apoi, însă, decepţionat de canoanele religioase, a luat-o pe drumul negării, acceptând că binele şi răul, ca esenţe absolute, sunt inaccesibile, abandonând credinţa în Dumnezeu, experimentând plăcerile corpului şi preocupaţiile vieţii cotidiene, iar în final, când ţara a fost ocupată de turci, s-a redescoperit în dragostea pentru poporul asuprit şi umilit, în existenţa activă care presupune lupta cu duşmanul. După ce a părăsit mănăstirea, căutând adevărul în alte părţi, a început să ducă o viaţă de păgân. Pe primul om îl ucide apărându-se, fiind nevoit să-şi salveze propria viaţă, pe alţii – din alte motive, însă nu se învinuieşte, fiind convins că acestea sunt regulile lumii, conduse de Satanail. Este judecat pentru erezie şi torturat, mutilându-i-se monstruos faţa, frumuseţea chipului său fiind blestemată ca produs al necuratului, şi de atunci, pentru a nu speria lumea, începe să se acopere. Fiind lăsat în voia sorţii, porneşte răzbunarea personală, ucigând turcii întotdeauna când are posibilitate. Meditează mult despre esenţa bulgarului şi ajunge la concluzia că prin lipsa unităţii şi urmărirea intereselor personale, acesta singur şi-a pregătit destinul de a-şi pierde libertatea de ţară. Pierzând credinţa în Dumnezeu, se refugiază în dragostea pentru omul simplu. Din propria-i confesiune: chiar dacă sunt un antihrist, sufletul îmi este de om şi suferă [4, p. 558]. Antagonismul său este sugerat chiar prin numele dublu: mirean – Enio, şi religios – Teofil (din greacă, Θεοφίλος (theos + philos) „iubit de Dumnezeu”.

Este un înger căzut, înzestrat cu povara raţiunii. Fiind torturat de întrebări existenţiale, dorind să pătrundă în esenţe, nu poate accepta adevăruri apriorice. Din acest motiv, nu accepta nici supunerea oarbă, incondiţionată, inclusiv canonul bisericesc. Raţiunea îl ispiteşte prin demonul orgoliului care îl convinge să se considere superior altora, chiar dacă simte că aceste sentimente îi sunt insuflate de Satanail. În acelaşi timp, se întreabă: dacă Dumnezeu a înzestrat omul cu raţiune, de ce-i cere să se dezică de ea şi să accepte ceea ce nu poate înţelege? Începe să creadă că acela care afirmă că l-a înţeles pe Dumnezeu, se transformă într-un tiran ce tinde să domine spiritul, impunând canoane pe care le consideră mai importante decât viaţa omului. Anume din această perspectivă îl vede pe patriarhul Eftimie care a refuzat să cedeze oraşul Târnovo, asediat de otomani, condamnând la moarte (de foame şi lipsuri) mai mulţi oameni decât în cazul daca ar fi capitulat.

Din punctul de vedere al patriarhului, oamenii au murit, liberi şi nesupuşi, pentru patria lor şi pentru Dumnezeul creştin, jertfa aceasta fiind simbolică atât pentru contemporani, cât şi pentru urmaşi, pentru conştientizarea de sine a poporului bulgar. Însă atunci când Teofil îl roagă să-i blagoslovească faptele pe care planifica să le săvârşească, de asemenea în numele luptei de eliberare naţională, la violenţă răspunzând prin violenţă, Eftimie nu acceptă încălcarea poruncii ”nu ucide”.

Asemenea altor personaje ale lui Emilian Stanev, Enio/Teofil nu înţelege cum de s-a întâmplat că din bune intenţii şi-a pavat drumul spre iad, de ce din lumina care a strălucit cu abundenţă în sufletul său s-a desprins atâta întuneric, de ce sublimul a fost absorbit de mizerabil, iar binele s-a transformat în rău? Este un martir şi un păcătos în acelaşi timp, păcatele lui, în mod paradoxal, de asemenea fiind o consecinţă a căutărilor adevărului şi a credinţei, deoarece acela care a găsit Paradisul, moşteneşte şi Infernul, cine l-a cunoscut pe Dumnezeu, îl descoperă, inclusiv în sine, şi pe diavol.

În concluzie, personajele romanelor istorice ale lui Emilian Stanev, în mare parte - portavoce a autorului, reprezintă tipul omului dornic de cunoaştere, neliniştit, măcinat de îndoieli, aflat în permanentă căutare, oscilând între extreme. Este fiinţa răstignită între Dumnezeu şi Satan, martirul şi păcătosul concomitent, cu alte cuvinte – Omul. Omul scindat între patimi şi puritate, între spiritual şi material, acela care simte în sine atât prezenţa luminii, cât şi pe cea a întunericului, acest permanent dialog, dialectică a contrastelor, în viziunea lui Emilian Stanev fiind o trăsătură specifică a spiritualităţii bulgarului ca etnotip. De fapt, putem completa: şi a omului în general.

Referinţe bibliografice:

1. ECO, Umberto (2021) - *Numele trandafirului,* Iaşi, Polirom, 576 p.
2. ЛИХАЧЁВА, Любовь (1988) – *Примечания. Антихрист* // СТАНЕВ, Эмилиян, Собрание сочинений, Том 4, Москва, Художественная литература, 576 с.
3. СТАНЕВ, Эмилиян (1988) - *Тихик и Назарий* // СТАНЕВ, Эмилиян, Собрание сочинений, Том 4, Москва, Художественная литература, 576 с.
4. СТАНЕВ, Эмилиян (1988) – *Антихрист* // СТАНЕВ, Эмилиян, Собрание сочинений, Том 4, Москва, Художественная литература, 576 с.